

MED ÖL SOM BARLAST

DRYCKER OMBORD PÅ ÖRLOGSFARTYG UNDER SVENSKT 1600-TAL

Färskvatten är en nödvändighet för att människan över huvud taget skall kunna överleva. Modern forskning har konstaterat att en människa behöver dricka ca 1,5 liter vatten per dag för att må bra.¹ I stormaktstidens Sverige hade man problem med tillgången och kvaliteten på färskvattnet. Det här var en viktig fråga eftersom vattnet var essentiellt vid mat- och dryckesberedning. Utan färskvatten stod man sig slätt vid aktiviteter som ölbryggning, kokning och brödbak. Under 1600-talet trycktes det och gavs ut böcker i Sverige som behandlar färskvattenproblematiken, ett faktum som jag tolkar som att man var väl medveten om hur viktigt färskvattnet var och att man ville sprida den kunskapen till allt fler. Utan tvekan är det så att man hade haft praktisk erfarenhet av vad som hände när färskvattenbrunnarna i städerna sinade eftersom det i böckerna även ges råd om hur man skall gå till väga för att söka upp nya färskvattenådror och vad man skall ge akt på när man väl funnit dessa.²

I den här artikeln kommer jag att visa hur det fungerade med tillgången på färskvatten och öl, som i brist på gott vatten blev den viktigaste drycken, ombord på ett fartyg under Sveriges stormaktstid med örlogsfartyget *Vasa* som exempel. Jag har valt *Vasa* på grund av att hon är det enda skrovhela fartyg som återfunnits i Sverige och som kan dateras till 1600-talet.

TUNNOR FÖR ÖL OCH VATTEN

Vid utgrävningen av *Vasa* återfanns ett drygt hundratal tunnor, så kallade laggkärl. I de största av dessa har öl och vatten förvarats. Laggtekniken innebar att ett antal sidostycken, laggstavar, fogades runt en botten och hölls samman med tunnband av hassel, pil eller björk. Vid större kärl eller tunnor använde man sig av bandjärn. Träet formades genom uppvärmning, så kallad basning.

Tunnorna som tillverkades för förvaring av vatten och öl måste göras robusta så att de inte gick sönder. Dålig stuvning av tunnorna, kraftig sjögång,

stort tryck från de överliggande tunnorna och angrepp av trämask var alla orsaker till att tunnorna gick sönder och att innehållet läckte ut. Allt eftersom färskvatten förbrukades och laggkärnen blev tomma fylldes de upp igen med sjövattnet. Detta gjordes av olika anledningar, de viktigaste var förmodligen att man inte ville att kärnen skulle falla sönder och att man ville behålla fartygets stabilitet. Laggkärnen fungerade nämligen många gånger som barlast. När nytt färskvatten skulle fyllas i tunnorna måste de först rengöras noggrant för att saltskorpan skulle släppa från tunnans insida.³ Både öl- och vattentunnorna öppnades med en svicka eller en tappkran genom ett hål på tunnans ovansida. Bland fyndmaterialet från Vasa finns båda dessa föremål.⁴

Tunnorna stuvades långskepps i förrådet. Ombord på Vasa förefaller de understa tunnorna ha legat direkt på durken eftersom det inte finns några bevis för att tunnorna har legat på en bädd av sand eller något liknande material. Man vet dock inte om tunnorna surrades fast eller förankrades på något annat sätt, till exempel med hjälp av kilar.⁵

PROVIANTERINGEN AV FARTYGEN

Den svenska flottans huvudbas i början av 1600-talet var Stockholm. Den danska flottans motsvarighet låg i Köpenhamn. Vid dessa huvudbaser rustades hela flottor eller enstaka skepp antingen för att bekämpa varandra eller för att transportera soldater till andra platser i Europa. En annan uppgift var att kontrollera och blockera handel och flottbaser runt Östersjön. Besättningen på fartygen var på flera hundra man och expeditionerna

kunde pågå i flera månader utan att fartyget hade möjlighet till ny proviantering. Fartygen måste därför ha stora förrådsutrymmen för proviant av olika slag.⁶ Om man använde sig av efterföljande fertaliefartyg under 1600-talet är något som i dagsläget är mycket osäkert. Förhoppningsvis kommer framtida forskning att kunna ge ett svar på denna fråga.

TILLGÅNGEN PÅ FÄRSKVATTEN

Om färskvattentillgången på land var dålig så var situationen på örlogsfartygen under 1600-talet ännu sämre. Man hade inte många möjligheter att ta ombord färskvatten. Det vatten som fanns användes nog mest till matlagning och var ofta av dålig kvalitet.

Varifrån man tog färskvattnet till Vasa finns det inga uppgifter om, men man måste ha använt sig av den närmaste större färskvattenkälla som man kände till. Det är även tänkbart att man tagit vatten från Mälaren, en bit uppströms från dåtidens Stockholm, eftersom det rörde sig om relativt stora mängder vatten som skulle ombord ett örlogsfartyg. Man vet att vattenhus förekom i andra städer. År 1576 lades rör från dammar ovanför Helsingör ner till staden och till ett vattenhus. Ett privat vattenkompani stod för försäljningen till fartygen, vilken bör ha varit god eftersom många fartyg ankrade upp i Helsingör i väntan på att betala Öresundstull. En liknande anläggning fanns även i Köpenhamn och i andra danska städer. Det förefaller som att Stockholm inte hade någon dylik anordning för färskvattenförsörjningen utan det som stod till buds var färskvattenbrunnar.

Att hålla vattnet färskt en längre tid var omöjligt. Redan vid tappningen i vattentunnorna följde smådjur med

ner. Dessa dog så småningom och förgiftade vattnet, och som om detta inte vore nog så bildades det även alger som kunde ta upp en mycket stor del av tunnans volym. När man öppnade de sista tunnorna med vatten gjorde man det oftast uppe på däck eftersom det var vanligt att en svärm av flygdjur kom ut vid öppnandet. Detta vatten skulle man alltså sedan dricka och laga mat på. Modern forskning har visat att det friska träet i tunnorna innehöll en viss mängd av äggvita som förorsakade en tillväxt av bakterier och alger. Grönalgerna absorberar efter ett tag vissa bakterier, som bildats av bland annat döda djur. När algerna sedan sjunker till botten av tunnan blir vattnet klarare till färgen men det blir inte friskare.⁷

ÖL VANLIGAST

Öl var den huvudsakliga drycken ombord på fartygen och det gick åt stora mängder. De ombordvarande fick en daglig ranson av öl som översteg tre liter; detta kan tyckas mycket men då skall man hålla i åtanke att besättningen endast drack en ringa mängd vatten samt att den mat som serverades var både salt och torr. År 1628 kommer en skrivelse från kungen där han påpekar att flottan skall förses med bröd och öl, ”så att folket måtte hafva sitt nödortfiga uppehälle och icke nödgas dricka det salta vattnet, hvilket är en orsak, att så många förlidna åren äro fallna uti sjukdom och komma om halsen, H. K. M:t och riket till stor skada och märkelig afsaknad”.⁸

Under Gustav II Adolfs tid utfärdades detaljerade bestämmelser vad gäller bryggning och utskänkning av öl i städerna. Det infördes även en tillverkningsaccis för salu- och husbehovsbryggning. Kungen utlovade dessutom

en skråordning för bryggarna, vilken dock inte kom att bli verklighet förrän efter hans död. Privilegier gällande tillverkning och försäljning av inhemskt öl kunde ej ges eftersom det var en urgammal borgerlig rätt. De privilegier som utfärdades gavs till utlänningar och avsåg tillverkning av utländska sorter. Utdelningen av privilegierna till utlänningar för brygd av utländska sorter var möjligen ett sätt för kungen att kringgå dessa borgare. Någon tillverkning av utländska ölsorter finns senare inte upptagen. Mest troligt är att de privilegierade relativt snabbt övergick till svensk ölbryggning, om de överhuvudtaget någon gång bryggt utländskt öl.⁹

Förutom ett gott, sunt och färskt vatten vid ölbryggning var man beroende av god malt och gott humle. Maltet kunde vara gjort av vete, råg, korn eller havre. Man smaksatte även öl (och vin) med olika örter och detta gjorde man i medicinskt syfte. Man tillskrev olika örter olika egenskaper som sades bota det mesta, allt från huvudvärk till pest.

TRE SORTERS ÖL

Smaksatta ölsorter var dock inte något som de ombordvarande på örlogsfartygen fick tillgång till utan de fick nöja sig med ett vanligt bryggt öl utan tillsatser. Ölet som flottan fick var i tre varianter. Herreöl för kaptener och hövidsmän, fogdeöl för skeppare och styrmän och skeppsöl eller spiseöl för de gemena ombord. Enligt bryggeriordonnansen skulle ölen innehålla: per tunna herreöl 4 skålpund humle och 3/4 tunna kornmalt, per tunna fogdeöl 2 1/2 skålpund humle och 5/8 tunna kornmalt och per tunna spiseöl 5/12 skålpund humle och 1/4 tunna kornmalt.¹⁰

Alkoholstyrkan hos de olika ölsorterna känner man dock inte till men

lag är övertygad om att den varierade beroende på hur själva bryggningsgått till. Det torde ha varit problematiskt att hålla alkoholstyrkan jämn vid olika bryggningsstillfällen. Intressant att se vad gäller örlogsfartyget Vasa är att man inte lyckades att brygga tillräckligt med öl i Stockholm för den krigsexpeditionen. Istället bryggde man ölet i Norrköping och därefter transporterades det till Stockholm.

Något som de ombordvarande soldaterna inte heller fick tillgång till var olika importerade viner. Möjligtvis har befälen ombord kunnat föra med sitt eget privata förråd av viner och njutit av dessa i kajutan.

EN ÖLLEVERANTÖRS VEDERMÖDOR

I december år 1627 deklarerar den svenska riksdagen att ett ingripande i det pågående kriget från svenskt håll är nära förestående. År 1628 fanns ett stort bryggeri i Norrköping som förestods av en Evert Sessman. I början av april samma år skeppades det ut 3 440 tunnor spannmål, bröd och öl från Norrköpings proviantmagasin; dessa tunnor gick till Stockholm och till krigsförberedelserna. Evert Sessman uppvaktade den 19 april kungens män som befann sig i Norrköping med ett förslag om att han ensam skulle få leverera till flottan under seglationssäsongen 1628. Han hävdade att han hade ett mält- och brygghus med en kapacitet på 80–100 tunnor/vecka eller mellan 4 000–5 000 tunnor/år. Sessman fick rådet att resa till Stockholm för att där förhandla direkt med kammaren, vilket han också gjorde. I Stockholm gick förhandlingarna väl och han åtog sig att leverera 8 000 tunnor öl och bröd för år 1628. Huruvida den produktionen skulle

komma från hans egna anläggningar framkommer inte, men om så var fallet måste han ha ägt både en bagerirörelse och ett bryggeri. Han lyckades genomföra sitt åtagande och leverera tunnorna till flottan i Stockholm.¹¹

Vid flottan var man nöjd med resultatet och följderna blev att Sessman fick samma order även år 1629. Detta år fick han dock problem med att skaffa trä till öltunnorna. Situationen förvärrades genom att det inte inkommit något öl från Rostock till Norrköping under de två föregående åren och därmed fanns inte heller tillräckligt med tomma tunnor att uppbringa. Trots dessa motgångar lyckades han även detta år leverera den överenskomna kvantiteten. Han skulle leverera 500 tunnor öl och 500 tunnor bröd i månaden från och med maj månad. För detta hade han fått mellan 1 200–1 500 daler i forskotts betalning, vilket dock inte täckte kostnaderna när produktionen kom igång. Den svenska regeringen fick fram mer kontanta medel. När Sessman erhöll sin betalning uppfyllde han sin del av avtalet och levererade det han åtagit sig att göra inom utsatt tid. Han fick dock kraftiga problem i augusti eftersom Norrköping härjades av pesten. Staden blev mer eller mindre isolerad. Trots detta gick ransonen för augusti månad från Norrköping som planerat, men denna gång med destination Kalmar.¹²

År 1630 ökade svårigheterna för Sessman att leverera varor till flottan på grund av att 1629 års skörd blivit mycket dålig, nästan på gränsen till missväxt. På våren samma år fanns det så lite spannmål att befolkningen i Norrköping tvingades äta bark- och knoppbröd. Den dåliga skörden medförde att spannmålspriserna i hela Östersjöbäckenet steg kraftigt. Trots detta

lyckades Sessman brygga och skeppa iväg 4 200 tunnor skeppsöl, varav 1 000 gick till den del av flottan som skeppade över svenska armén till Pommern. I maj fick han dock endast i väg 500 tunnor till Stockholm och han klagade över att myndigheterna beslagtagit 100 tunnor korn för honom. Detta spannmål gick till inkvarterade tyska ryttarförband som låg i Söderköping och väntade på att bli överskeppade till Tyskland. Eftersom borgarna var tyngda av att det var dyrtid och av militära inkvarteringar fick Sessman detta år en accis även för husbehovsbränning. Han hade dock återigen svårt att skaffa trä till öltunnorna. Det gick så långt att man var tvungen att tömma tunnorna direkt när de nått den mottagande örlogsmannen och återsända dem tomma till Norrköping. Vid midsommartid detta år återupptog Sessman sina brödleveranser till flottan då öltillverkningen var avklarad. Brödet skeppades till kungen och hans soldater som låg i Stralsund. Under slutet av år 1630 upphörde så de stora kronoleveranserna för Sessmans del. Sessman själv avled 1657.¹³

AVSLUT OCH UTBLICKAR

Den vätskemängd som de ombordvarande på Vasa fick, var troligtvis inte tillräcklig för att hålla dem vid god hälsa, även om öl är rikt på vitaminer (speciellt vitamin B). Det borde ha legat i flottans intresse att ha männen vid god hälsa, till och med vid utmärkt hälsa, eftersom man ville ha starka män som kunde utföra de tunga arbetena ombord. Att vätskemängden inte var tillräcklig tror jag beror på det begränsade förrådsutrymme som fanns ombord. Man kunde inte göra mer än att lasta förråden fulla och sedan fick man helt enkelt ransonera den dryck som fanns.

Med tanke på att man tillskrev olika örter medicinska egenskaper, förefaller det lite märkligt att man inte tillverkade de smaksatta ölen i större mängder och tog ombord på fartygen. Man borde ha varit angelägen om att hålla de ombordvarande vid så god hälsa som möjligt. Varför man inte gjorde detta är ännu en fråga som det behövs mer forskning kring.

FOTNOTER

1. Henningsen (1977), s. 26.
2. Coleri (1683), s. 302–307.
3. Henningsen (1977), s. 14 f.
4. Kaijser (1982), s. 69.
5. Skenbäck (1982), s. 16.
6. Skenbäck (1982), s. 1.
7. Henningsen (1977), s. 20 ff.
8. Zettersten (1890), s. 149.
9. Thunaeus (1968), s. 202 f.
10. Zettersten (1890), s. 149.
11. Helmfrid (1959), s. 19.
12. Helmfrid (1959), s. 20 ff.
13. Helmfrid (1959), s. 22 ff.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

OTRYCKTA KÄLLOR

Skenbäck, Urban (1982), *Om brödkammaren, krutdurken och andra förrådsrum på Wasa*, Stockholm, stencil.

LITTERATUR

Coleri, M. John (1683), *Oeconomia, det är hushåldsundervisning för 40 åhr sedan försvenskat*, Stockholm.

Helmfrid, Björn (1959), *...iblandh Handtwercken dhet Förnämbsste. -studier i norropensisk bryggerihistoria*, Norrköping.

Henning, Henning (1977) *Sömandens drikkelse*, Årborg.

Kaijser, Ingrid (1982), *Ur sjömannens kista och tunna. Personliga tillhörigheter på Wasa*, Stockholm.

Skenbäck, Urban (1983), *Sjöfolk och knektar på Wasa, Wasastudier II*, Stockholm.

Thunaeus, Harald (1968), *Ölets historia i Sverige I. Från äldsta tider till 1600-talets slut*, Stockholm.

Zettersten, Axel (1890), *Svenska flottans historia. Åren 1522-1634*, Stockholm.